

ԳՐԻԳՈՐ ՄԿԵՎՈՒԱՑՈՒ ԱՂՈԹՔՆԵՐԸ

Բանալի բառեր՝ Գրիգոր Սկևռացի, Գրիգոր Մլիճեցի, աղոթքներ, ութ մեղքեր, Եվագր Պոնտացի, Մարիամ Աստվածածին, պատարագ:

Keywords: Grigor Skevratsi, Grigor Mlichetsi, prayers, eight sins, Evagrius Ponticus, Saint Mary, Mass.

Աղոթագրությունը՝ իբրև գեղարվեստական ստեղծագործության բարձրագույն տեսակ, հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ սկզբնավորվել է դեռևս Ե դարում՝ հայ դպրության արշալույսին և, հիմնվելով քրիստոնեական վարդապետության, Ս. Գրքի և հայ եկեղեցու դավանաբանության վրա:

Ի թիվս աղոթագիր հեղինակների (Հովհան Ոսկեբերան, Եփրեմ Ասորի, Մեսրոպ Մաշտոց, Սահակ Պարթև, Անանիա Նարեկացի, Գրիգոր Նարեկացի, Հովհաննես Սարկավագ, Ներսես Շնորհալի և այլք), ձեռագիր աղբյուրները հիշում են նաև ԺԳ դարի մատենագիր, հասարակական-քաղաքական և եկեղեցական գործիչ, Լևոն Բ թագավորի դիվանադպիր Գրիգոր վարդապետ Սկևռացու անունը:

Գրիգոր Սկևռացու անունով մեզ հասած աղոթքները թեև սակավաթիվ են, բայց արժանի տեղ են գրավում հայ միջնադարյան աղոթագրության և դավանաբանական գրականության մեջ: Գրիգոր Սկևռացու աղոթքներում (և ոչ միայն դրանցում) զգացվում է նարեկյան ազդեցությունը, Ղ. Ալիշանի բնութագրմամբ. «Աղոթասիրտեան նորա պտուղ է և խոկումն վարուց գերագոյն աղօթկերի մերոյ՝ Ս. Գրիգորի Նարեկացույ, գորոյ զվարս գրեաց Սկևռացի» [Ալիշան, 1885, 100]: Ե. Դուրյանը նույնպես նկատել է Գրիգոր Նարեկացու և Գրիգոր Սկևռացու երկերի միջև եղած նմանությունները. «Հեղինակը նարեկյան ոճի նմանողությամբ կը ձգտի մերթ ընդ մերթ, և երբեմն ալ արձակը թողլով՝ չափական տողեր կը հիւսէ, ինչպէս կ'ընեն նաև Լամբրոնացիին իր ճառերուն մէջ» [Դուրեան, 1933, 233]:

Որո՞նք են Գրիգոր Սկևռացու աղոթքները:

Սկևռա վանքի միաբան Պետրոս քահանայի խնդրանքով Գրիգոր Սկևռացին գրել է. «Ամենօրինեալ Աստուածածին, տաճար բարձրելոյն...» սկզբնատողով մի աղոթք՝ նվիրված Սուրբ Կույսին [Պողարեան, 1971, 203]: Աղոթքը չափածո է: Ըստ էության, այն Հիսուս Քրիստոսին ուղղված Տիրամոր աղաչանքն է՝ ի հիշատակ Տիրոջ չարչարանքների և խաչվելու: Ղ. Ալիշանը աղոթքից մի հատված հրատարակել է «Սիսուանում» [Ալիշան, 1885, 100]:

«Ամենօրինեալ Աստուածածին...» աղոթքը մեզ է հասել ուշ շրջանի ընդօրինակությամբ և առկա է Երուսաղեմի 1487 (ԺԸ դ., գրիչ՝ Մարտիրոս արեղա), Վենետիկի 2362 (1781 թ., գրիչ՝ Գևորգ դպիր Պալատնեցի), Վիեննայի թիվ 923 (1860 թ., գրիչ՝ անհայտ) ձեռագրերում:

ՄՄ 7238 ձեռագրով մեզ հասած Աստվածածինն նվիրված աղոթքը տարբեր է վերոհիշյալ աղոթքից: Այն ոչ այլ ինչ է, քան Աստվածածինն նվիրված ներբողի «Բարեբանեալ ես ամենասրբուհի Աստուածածին» տողով սկսվող փառաբանության հատվածը [ՄՄ ձեռ. 7238, թղ. 224ա-227բ]: Դժվար է ասել, հեղինակն ի՞նքն է ներբողը վերածել աղոթքի, թե այն այնքան սիրված է եղել, որ աղոթողի շուրթերից հնչել է նաև որպես խնդրանք ու աղերսանք:

«Բարեբանեալ ես ամենասրբուհի Աստուածածին»-ը այնքան գեղեցիկ է հորինված, որ այն կարելի է դիտել որպես արձակ բանաստեղծություն: Հետևելով Սուրբ Գրքին, Հայ եկեղեցու դավանաբանությանը և ավանդույթին՝ Գրիգոր վարդապետը ամենաջերմ ու սրտառուչ

կերպով, գովաբանական և փառաբանական ամենագեղեցիկ մակդիրներով է դիմում Տիրամորը: Աստվածամայրը ներկայացվում է իր բոլոր շնորհներով՝ սրբությամբ, կուսությամբ, բարությամբ, մայրական քնքշությամբ ու նրբագեղությամբ. շրջանառվում են կանոնիկ պատկերներ: Սուրբ Կույսը որակվում է «որովայն աստուածակրող, մայր աստուածածնող, աստուածաշոշափ ձեռք, աստուածահանգիստ գիրկ, աստուածադիպած ստինք, աստուածապաճոյճ ձեռք, աստուածաբարձ բազուկ, աստուածամերձ բերան, աստուածահամբոյր շուրթն, աստուածահայեաց աչք, աստուածախոս լեզու, աստուածակերտ խորան, աստուածաբնակ տաճար, աստուածընկալ տաղաւար» [ՄՄ ձեռ. 7238, թղ. 225ա]: Տիրամայրը դրվատվում է որպէս իմաստության աղբյուր, որտեղից բխում են արդարությունն ու ճշմարտությունը և ճանաչում է կենաց լույսը: Մարդկության համար կենսական ու բարերար նշանակություն ունեցող արեգակ է Աստվածամայրը, ծաղկող ծառ, դրախտ և բարունակ որթ է նա. «Արեգակն՝ յորմէ արարածք պայծառացան, լոյս՝ որով խաւարեալք լուսաւորեցան, դրախտ՝ յորմէ գեղեմայ տնկողն տեսաք, ծառ՝ ուստի անթառամ ծաղիկն վայելեցաք, բարունակ՝ յորմէ քաջագուարթ ողկոյզն կթեցաւ, ողկոյզ, ուստի ուրախարար գինին բոխեաց, երկիր, ուստի ճշմարտութիւն բուսաւ, երկին, յորմէ արդարութիւն երևեցաւ» [ՄՄ ձեռ. 7238, թղ. 224բ]:

Տիրամոր բնութագրումների մեջ, ինչպէս նկատում է Վ. եպս. Միրզախանյանը, Սկևռացին դիմում է արևելաքրիստոնեական աստվածաբանությանը հատուկ անտինոմիկ սկզբունքին. «Սկևռացին օգտվում է միջնադարյան գրականության մեջ լայնորեն կիրառվող գեղարվեստական այդ հնարքից: Այն արտահայտվում է մեկ մեկու տրամաբանորեն բացառող երկու իրադրությունների հակադրամիասնությամբ, ինչն իր համապատկերի մեջ արդեն հայտնութենական բնույթ ունի: Ահա դրանցից մի քանիսը. տեղի անտանելոյն, ժամանակ անժամանակ էին, սահման անսահմանելոյն, մայր ընդ մարմնոյն անհորն առ ի քէն, որ ի Հօրէ անմայր անմարմնաբար» [Է. սարկավագ Միրզախանյան (Վազգեն եպս. Միրզախանյան), 2018, 71]: Վերջում Սկևռացին, իր ջերմեռանդ աղոթքն ուղղելով առ Տիրամայրը, խնդրում է միջնորդ լինել իր միածին Որդու մոտ՝ մշտապէս բարեխոսությամբ. «Բարեխօսեա առ Որդիդ քո և Աստուածդ իմ, վասն յոգնամեղ և բիրապարտ պատժապարտիս, թողուլ զյանցանս զոր գործեալ եմ: Եւ մատնու հաշտութեան զանճառելի խոնարհութիւն... և նովաւ յայցես զթողութիւն պարտեաց աւագատիպ և լեռնահանգետ սխալանց եղեռնականիս» [ՄՄ ձեռ. 7238, թղ. 226ա]:

Գրիգոր Սկևռացու աղոթքների մեջ առավել ուշագրավ են նրա երեք մեծ աղոթքները՝ նվիրված Ս. Երրորդությանը, Ս. Պատարագին և ութ մահացու մեղքերին⁶:

Սկևռացու այս երեք աղոթքները առանձին գրքով՝ 1742 թվականին Կ. Պոլսում «Գիրք աղօթից» ընդհանուր վերնագրով հրատարակել է Հ. Նալյանը և գրել փոքրիկ առաջաբան՝

⁶ Սույն երկի հեղինակային պատկանելության հարցին է անդրադարձել Հ. Միրզոյանը: Նա «Աղոթագիրքը» վերագրում է Գրիգոր Մլիճեցուն՝ ելնելով այն փաստից, որ հայագիտության մեջ ոչ ճիշտ պատկերացում կա երկու Գրիգոր Սկևռացիների՝ Մլիճեցու և Լամբրոնացու անձերի հարցում: Նա գրում է. «Ըստ այդմ վերջինիս են վերագրվել թե՛ «Գիրք աղօթիցը» (Կ. Պոլիս, 1742), թե՛ «Ներբողեան ի սուրբն Ներսէս Լամբրոնացի», և թե՛ համանման այլ ստեղծագործություններ: Մինչդեռ լուրջ հիմքեր կան ենթադրելու, որ դրանցից մի մասը, օրինակ՝ «Գիրք աղօթից»-ը պատկանում է Մլիճեցու գրչին: Սակայն այս հարցը կարիք ունի բանասիրական և աղբյուրագիտական հանգամանալից ուսումնասիրության, ուստի առայժմ ավելին ասել չենք ցանկանում»: (Հ. Միրզոյան, Նարեկացու լեզվական ազդեցությունը հետագա դարերի մատենագրության վրա, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2006, թիվ 1 (118), էջ 110, ծնթ.): Որ Ներսէս Լամբրոնացուն նվիրված ներբողյանն իրապէս պատկանում է Լամբրոնացի Գրիգորին, անհերքելի իրողություն է, հաստատված է ձեռագրերով և ապացուցման կարիք չունի: Այն ԺԲ դարի մշակութային և հոգևոր նշանավոր գործչի կյանքին և գործունեությանը վերաբերող ամենահավաստի աղբյուրն է և լավագույններից մեկը հայ միջնադարյան ներբողագրության մեջ: Իսկ համանման այլ ստեղծագործություններից կոնկրետ որո՞նք նկատի ունի Հ. Միրզոյանը և ի՞նչ լուրջ հիմք ունի «Աղոթագիրքը» Գրիգոր Մլիճեցուն վերագրելու, դժվարանում ենք ասել: (Տե՛ս **Սովերբ հայկականք**, ԺԵ, 1854):

աղոթողին ուղղված ուղերձ՝ աղոթքի անհրաժեշտության, կարևորության և ընդունելի ձևերի մասին [Գրիգոր Սկևռացի, 1742]: Գ. Թերզյանի աշխարհաբար փոխադրությամբ և Հ. Քյոսեյանի խմբագրությամբ «Աղոթագիրքը» լույս է տեսել 2018 թվականին [Գրիգոր Սկևռացի, 2018:]

Այս աղոթքների՝ մեզ հասած ձեռագրերի թիվը նույնպես մեծ չէ: Անկիտրիո վանքի թիվ 146 ձեռագիրը կոչվում է «Աղոթք Գրիգորի Սկևռացոյ արհեստ գրչութեան Արիստակէս գրչի» [Բարգեն աթոռակից կաթողիկոս, 1957, 727-728]: Գրվել է երկու գրիչների կողմից: Առաջինի անունը անհայտ է, հավանաբար Արիստակեսն է, իսկ երկրորդը՝ Ներսեսն է: Գեղեցիկ բոլորգիր ձեռագիր է եղել, շատ գործածությունից, սակայն, թերթերը դեղնել են ու կեղտոտվել, խոնավությունից իրար են կպել:

Վիեննայի կայսերական մատենադարանի թիվ 10 ձեռագրում Ներսես Շնորհալու և Եփրեմ Խուրու աղոթքների հետ Գրիգոր Սկևռացու երեք աղոթքներն են: Ձեռագիրը 1364 թ. Եկեղյաց գավառի սուրբ Կիրակոս անապատում Նորոգես քահանայի խնդրանքով օրինակել է Անանիաս գրիչը [Տաշեան, 1891, 16-17]:

Սկևռացու Պատարագին նվիրված աղոթքի մի օրինակ էլ հանդիպում ենք Օշին թագավորի Ժամագրքում: Ձեռագիրը 1319 թվականին Օշին թագավորի պատվերով գրել են Տեր Հակոբ քահանան և Թորոս քահանա Հռոմկլայեցին: Սա մագաղաթյա արքայական ձեռագիր է, եղել է Կիլիկյան թագավորների աղոթագիրքը, Կիլիկիո հայրապետների ժամագիրքը, Կիլիկիո հայ ավագանու ժամակարգությունը, երեցները գործածել են որպես շարակնոց, սարկավագները՝ տոնացույց: Ձեռագիրը ԺԷ դարից գործածվել է եկեղեցում՝ հասարակ ժամակարգությունների ժամանակ, դրա համար էլ հնացած է: «Մինչդեռ հարկ է խնամքով պահել իբրև արքայական թանկագին յիշատակ», - հորդորում է Արտավազդ արքեպիսկոպոսը [Արտավազդ արքեպիսկոպոս, 1933, 981]:

Իր բոլոր աղոթքներում Գրիգոր Սկևռացին խիստ կարևորում է աղոթքի նշանակությունը, քանզի ամենքս կարիք ունենք աղոթքի: Ըստ Սկևռացու՝ բոլոր առաքինություններից աղոթքն առավել ընտանի և մերձավոր է Աստծուն, քանզի մյուս բոլորն իբրև հանդերձանք և պատրաստություն են Աստծու մոտ մտնելու, իսկ սա Աստծու հետ դեմ հանդիման խոսակցություն է:

Առաջին աղոթքը, որի հիմքում հավատո հանգանակն է, Սուրբ Երրորդությանը նվիրված աղոթքն է՝ հետևյալ վերտառությամբ «Գրիգորի Սկևռացոյ ճգնագեաց վարդապետի Աղոթք ի Սուրբ Երրորդութիւնն»:

«Նորին Գրիգորի վարդապետի Սկևռացոյ Աղոթք որ ի խորհրդական ժամու Սրբոյ և մեղսաքաւիչ Խորհրդոյն մատուցանի» խորագրով երկրորդ աղոթքը նվիրված է պատարագին:

Պատարագը քրիստոնեական եկեղեցու արարողակարգում ամենահինն է, միաժամանակ ամենաքանչելին, ամենագեղեցիկն ու ամենավեհը: Հնագույն պատարագներին հատուկ է եղել դավանաբանական որոշակի ուղղվածություն: Ըստ ժամանակի պահանջի՝ պատարագը փոփոխություն է կրել՝ խմբագրվել, մեկնաբանվել, լրացվել է նոր միավորներով:

Հայկական պատարագը, որ հիմնված է Երուսաղեմ-Անտիոքյան պատարագի վրա [Գաթրճեան, 1897, 3], կանոնակարգվել է Դ դարում՝ Գրիգոր Լուսավորչի կաթողիկոսության ժամանակ: Հայոց հայրապետը պատարագում ավելացրել է Նիկիո հանգանակը և «Իսկ մեք փառաւորեսցուք» գոհաբանական հատվածը: Այս մեր հայկական պատարագի կազմավորմանն ու ամբողջացմանը մասնակցել են Մեսրոպ Մաշտոցը, Սահակ Պարթևը, Հովհան Մանդակունին, Հովհան Օձնեցին, Խոսրով Անձևացին, Ներսես Շնորհալին, Ներսես Լամբրոնացին:

Ժ դարում Խոսրով Անձևացին գրել է Պատարագի մեկնություն [Խոսրով Անձևացի, 1869]: Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսի ժամանակներից հայոց պատարագ են ներմուծվում օտարամուտ տարրեր, իսկ ԺԲ դարում այն այնքան էր աղճատվել, որ միջնադարյան նշանավոր գործիչ և աստվածաբան Ներսես Լամբրոնացին, մտահոգված եկեղեցու ժամակարգության անաղարտությամբ, գրում է պատարագի մեկնություն [Ներսես Լամբրո-

նացի, 1847]: Այդ մեկնության նպատակն էր հայոց պատարագը մաքրել օտար տարրերից և վերականգնել ավանդական կարգը: Նույն նպատակն է հետապնդում Գրիգոր Սկևռացու պատարագին նվիրված աղոթքը: Աղոթքի հիմքում պատարագի ողջ խորհուրդն է:

Երրորդ աղոթքը, որն ամենաձավալունն է, կոչվում է «Նորին Գրիգորի Սկևռացույ գիտնական Վարդապետին. Աղօթք ի վերայ ութ խորհրդոցն մեղաց»: Այստեղ Գրիգոր Սկևռացին հետևում է եվագրյան ութ խորհրդի տեսությանը՝ մարդու մաքրագործումը արատավոր մեղքերից համարելով հոգևոր պատերազմ [Зарин, 1907, т. 1, кн. 2, 349]⁷: Աղոթքում հեղինակի խորհրդածություններն են ութ մահացու մեղքերի և նրանց բերած ծանր հետևանքների մասին: Երբ պակասում է հավատը, և խախտվում է կապը Աստծո և մարդու, մուտք են գործում մեղքերը: Ինչպես Եվագր Պոնտացին, Սկևռացին նույնպես մեղքերը բաժանում է ութ խմբի: Դրանք են՝

- ա) որովայնամոլություն
- բ) պոռնկություն
- գ) արձաթասիրություն
- դ) տրտմություն
- ե) ցասում և բարկություն
- զ) ձանձրություն
- է) փառամոլություն և սնափառություն
- ը) հպարտություն և ամբարտավանություն:

Հեղինակը իմաստուն խոհականությամբ նախ մեկ առ մեկ ներկայացնում է և պարզաբանում, թե ինչ արատներ են որկրամոլությունից մինչև հպարտություն, ապա կանգ է առնում այն ծանր հետևանքների վրա, որոնք առաջ են բերում մեղքերը: Սկևռացին ասում է, որ այդպիսի երևույթներին նայում է զարհուրանքով ու դողով և լսելով Տիրոջ այրող հուրի մասին՝ վախենում է գործած մեղքերից և սովորեցնում է արժանիներին ու անարժաններին գթություն, ողորմություն, արդարություն, աննախանձ և անցասում ընթացք: Իր անձը համեմատելով երկրագործի հետ՝ Սկևռացին ասում է, որ աշակերտները ըստ սերմանողի պիտի բարի պտուղ տան: Այնպես ինչպես երկրագործն է հավաքում բարիքը, այդպես էլ ինքը հետամուտ է լինում անխոնջ տաժանությամբ հունձը հավաքելու: Բոլոր մեղքերի պատճառը խոհականի մոլորությունն է: Մեղքը հաղթել է, և ողջախոհությունը տեղի է տրվել վավաշոտության, խոհականությունը՝ անհանճարության, արդարությունը՝ անիրավության, խոնարհությունը՝ ամբարտավանության, գթությունը՝ անողորմության, սերը՝ ատելության, քաղցրությունը՝ դառնության, ճշմարտությունը՝ ստին: Եվ քանի որ մարդկությունը ոչ թե մասամբ էր մեղքերով ապականված, այլ ամբողջովին՝ հոգով, մարմնով ու մտքով, ուստի Բանն ամբողջն առավ իր վրա, որպեսզի իր անմեղությամբ ու անապականությամբ մեղանչականն անմեղ դարձնի, ապականվածը՝ անապական: Որպեսզի արմատախիլ արվեն մեղքերը, որպեսզի արատներ ու մեղքեր չծնվեն, շատ կարևոր է զգայարանների ճիշտ պահվածքը: Հեղինակը հորդորում է ամուր փակել զգայարանների դռները, որպեսզի ախտավոր ցանկությունները մուտք չգործեն, և խորհուրդ է տալիս դրանք բացել առաքինի գործերի համար: Սկևռացին խնդրում է աղոթել, զղջալ ու ապաշխարել՝ չարից, մոլորությունից, զանազան ախտերից ազատվելու համար: Իսկ ով ուզում է հոգին ապրեցնել, ով չի ուզում հոգու կործանումը, պետք է հեռու մնա մեղսալի բաներից:

Գրիգոր Սկևռացին շատ է կարևորում արտասովոր աղոթելը՝ դրա մեջ տեսնելով մարդու մաքրագործման և փրկության խորհուրդը: Սկևռացու՝ աղոթքի տեսության հարցում մենք գործ ունենք ավանդույթի շարունակականության հետ: Զղջումով և արտասուքով

⁷ Ծնթ. Ութ մեղքերի արևմտյան ուսմունքին զուգահեռ Զ-Է դարերում գործում էր նաև յոթ մեղքերի տեսությունը, դրանք են՝ հպարտություն, ազահություն, բարկություն, նախանձ, բղջախոհություն, որկրամոլություն, ծուլություն:

աղոթելը Նարեկյան և Կիլիկյան գրական դպրոցների սկզբունքներից է: Նարեկյան դպրոցի լավագույն գիտակ Հ. Թամրազյանը, ի հայտ բերելով ուղղակի առնչություններ, նկատում է, որ Կիլիկյան դպրոցը ձևավորվել է Նարեկյան դպրոցի հիմքի վրա և նրա ուղղակի շարունակությունն է [Թամրազյան, 2007]: Դա լավագույնս տեսանելի է աղոթքի տեսության հարցերում: Խոսքով Անձևացին մարդու հոգևոր մաքրագործության համար կարևորում է մաքուր սրտով և մտքով աղոթել [Թամրազյան, 1999, 68-94]: Անանիա Նարեկացու խրատներում քննության է առնվում աստվածացման գաղափարը, որն ուղեկցվում է ներքին աղոթքով: Վերջինս «Յաղագս գղջման և արտասուաց» խրատում կոչ է անում ճգնել պահքով, արտասուքով, անդադար աղոթքով, քանի որ արտասուքը հաշտեցնում է մարդուն և Աստծուն [Թամրազյան, 1986, 236]: Գրիգոր Նարեկացին «Մատյանում» բազմիցս անդրադառնում է այն խնդրին ու գաղափարին, որ խոստովանությամբ, գղջումով և արտասուքով կարելի է հասնել փրկության [Գրիգոր Նարեկացի, 1985, Բան Գ-գ, ԻԶ-բ, ԼԲ-բ և այլն]: Ջղջումով և արտասուքով աղոթելու մեջ մարդու մաքրագործումն են տեսնում նաև Կիլիկյան դպրոցի նշանավոր այրերը՝ Ներսես Շնորհալին, Գրիգոր Տղան, Ներսես Լամբրոնացին [Թամրազյան, 2007]: Գրիգոր Սկևռացու աղոթքի տեսությունն ուղղակի բխում է Նարեկյան և Կիլիկյան դպրոցների սկզբունքներից:

Ամփոփելով ասենք, որ Գրիգոր Սկևռացին, որպես աղոթագիր հեղինակ, իր տեղն ունի հայ միջնադարյան գրականության մեջ: Նրա գործերում աղոթքի վերաբերյալ տեսակետները ուղղակի բխում են Հայ առաքելական եկեղեցու դավանաբանությունից, ուր պարզորոշ երևում է այդ եկեղեցու ճշմարիտ գաղափարախոսը: Գրիգոր Սկևռացին գործով ու թողած գրական վաստակով է վկայում իր ունեցած խոր հավատի և հոգևոր զարգացման բարձր աստիճանի մասին:

SUMMARY

Grigor Archimandrite Skevratsi, a follower of the famous clergyman and theologian Nerses of Lambron, was one of the outstanding public, political and cultural figures of medieval Armenia, who in his literary, cultural, religious, social and pedagogical activities was a worthy disciple of his teacher and carried on the traditions established by him. Grigor Skevratsi is a multi-genre author. He wrote in practically every genre of spiritual literature and left a legacy of odes and Church Hymns (sharakan), orations and sermons, exhortations and prayers, interpretations and translations.

The current paper presents the prayers of Grigor Skevratsi. His theory of prayer is directly derived from the teaching of the school of Narek Monastery which is evidence of a continuity of tradition. Grigor Skevratsi expressed his views on prayer as the highest moment of spiritual life in a number of works, in the theological poem “Instruction on the true Faith and the Virtuous and Pure Life” (“Khrat” (exhortation) «Բան խրատու վասն ուղիղ հաւատոյ և մաքուր վարուց առաքի-նութեան» («Խրատ»)), sermons, several small and large prayers. Skevratsi's prayers testify to his deep faith and high spiritual level.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Зарин С. Аскетизм по православно-христианскому учению, т. 1, кн. 2, Санкт-Петербург, тп. Б. О. Киршбаума, 1907, 716 с.
2. Ալիշան Ղ. Միսուան, Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար, 1885, 592 էջ:
3. Գաթրճեան Յ. Սրբազան պատարագամատոյց հայոց, Վիեննա, տպ. Մխիթարեան, 1897, 746 էջ:
4. Գրիգոր Նարեկացի Մատեան ողբերգության, գիտական աշխատասիրությամբ Պ. Խաչատրյանի և Ա. Ղազինյանի, Երևան, ԳԱ հրտ., 1985, 1122 էջ:

5. Գրիգոր Սկևռացի Աղոթագիրք, Երևան, Զորավոր Մբ. Աստվածածին եկեղեցի, 2018, 142 էջ:
6. Գրիգոր Սկևռացի Գիրք աղօթից, Կ. Պօլիս, տպ. Մահտեսի Աստուածատուրի, 1742, 192 էջ:
7. Դուրեան Ե. Պատմություն հայ մատենագրության, Երուսաղեմ, սբ. Յակոբեանց, 1933, 463 էջ:
8. Թամրազյան Հ. Անանիա Նարեկացի, Երևան, ԳԱ հրտ., 1986, 362 էջ:
9. Թամրազյան Հ. Գրիգոր Նարեկացին և Կիլիկիայի բանաստեղծական արվեստի դպրոցը, Երևան, «Նաիրի», 2007, 182 էջ:
10. Թամրազյան Հ. Նարեկյան դպրոցը, Երևան, «Հայաստան», 1999, 233 էջ:
11. Խոսրով Անձևացի, Մեկնություն աղօթից պատարագի, Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար, 1869, 67 էջ:
12. Կյուլեսերեան Բ. Ցուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանուց և շրջակայից, Անթիլիաս, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1957, 1350 էջ:
13. Միրզախանյան Է. սարկավագ (Վազգեն եպս. Միրզախանյան) Գրիգոր վարդապետ Սկևռացու Մատենագրական ժառանգությունը, ավարտաճառ (1990), Երևան, Մայր Աթոռ Մբ. էջմիածին, 2018, 112 էջ:
14. Միրզոյան Հ. Նարեկացու լեզվական ազդեցությունը հետագա դարերի մատենագրության վրա // Բանբեր Երևանի համալսարանի, 2006, թիվ 1 (118), էջ 109-119:
15. ՄՄ ձեռ. 7238, թղ. 224ա-227բ:
16. Ներսես Լամբրոնացի Խորհրդածություն ի կարգս եկեղեցւոյ և Մեկնություն խորհրդոց Պատարագի, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1847, 557 էջ:
17. Նկարագիր Օշին թագաւորի ձեռագիր ժամագրքին, նկարագրեց Արտաւազդ արքեպիսկոպոս առաջնորդ հայոց Բերիո, Անթիլիաս, տպ. Կաթողիկոսութեան Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1933, 104 էջ:
18. Պողարեան Ն. Հայ գրողներ (Ե-ԺԷ դդ.), Երուսաղեմ, Մբ. Յակոբեանց, 1971, 548 էջ:
19. Սոփերք հայկականք, ԺԵ, Վենետիկ, տպ. Մխիթարեանց, 1854, 145 էջ:
20. Տաշեան Հ. Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց կայսերական մատենադարանին, Վիեննա, տպ. Մխիթարեանց, հ. Ա, 1891, 43 էջ: